

גשרים

מחקרים בתולדות יהודי מרכז אירופה

מכון ליאו בק ירושלים לחקר יהודי גרמניה ומרכז אירופה

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, ירושלים

א. דימיטרי שומסקי: בין פראג לירושלים - ציונות פראג ורעיון המדינה הדו־לאומית בארץ־ישראל

ב. מריון קפלן: מגדר, מעמד ומשפחה - צמיחתה של הבורגנות היהודית בגרמניה הקיסרית

ג. נטלי ניימורק־גולדברג: וקולן יישמע - יהודיות נאורות בברלין

ד. עפרי אילני: החיפוש אחר העם העברי - תנ"ך ונאורות בגרמניה

עפרי אילני

החיפוש אחר העם העברי

תנ"ך ונאורות בגרמניה

מכון ליאו בק ירושלים

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי

ירושלים

המערכת המדעית – מכון ליאו בק ירושלים
פרופ' שמואל פיינר, ד"ר דורון אברהם, ד"ר אניה זיגמונד, פרופ' גיא מירון,
ד"ר רחל לבנה-פרוידנטל, פרופ' דב קולקה

עריכה לשונית: נועה שליטין
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות
מרכז מינרבה ע"ש פרנץ רוזנצווייג לחקר הספרות ותולדות התרבות היהודית-גרמנית

משרד הפנים הגרמני

תמונת העטיפה: הכוהן הגדול, מתוך: רוברט פון שפלארט, חיבור על התלבושות של
העמים החשובים ביותר, 1797.

מסת"ב 978-965-227-332-1
מספר קטלוגי 185-660
© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, ירושלים,
ולמכון ליאו בק ירושלים, תשע"ו
© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem
And Leo Baeck Institute Jerusalem
Printed in Israel, 05/2016

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או
מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר
לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית, ירושלים

תוכן העניינים

9	פתח דבר
13	מבוא
19	הזירה: גרמניה במאה השמונה-עשרה
23	תולדות המחקר: חקר המקרא הגרמני
25	תולדות המחקר: הבראיזם פוליטי
	פרק ראשון:
29	מ"אומת מאמינים" ל"שבט נוודים": הדיון בשאלת ראשיתו של עם ישראל
32	אומת המאמינים הראשונה: עם ישראל בהיסטוריית הגאולה
37	אברהם – מאבי האמונה לאבי השבט
50	סיכום: העברים וראשית ההיסטוריה
	פרק שני:
57	החוק והעם: חוקי משה והנאורות הגרמנית
60	lex Mosaica במערכת החוק הגרמנית אחרי הרפורמציה
65	המחקר ההיסטורי של מיכאליס בשאלת חוקי הנישואים
69	חוק, מנהג ומנטליות לאומית ב"חוק משה"
76	סיכום: מושג הלאום ושאלת תוקפו של החוק
	פרק שלישי:
81	הפולמוס במאה השמונה-עשרה על השמדת עמי כנען
85	הביקורת הדאיסטית על הצו להשמדת עמי כנען
88	כיבוש כנען כתקדים קולוניאלי
91	הביקורת על השמדת הכנענים בגרמניה ובצרפת
94	סוגי התגובה של מגני המקרא
96	מיכאליס: הזכות ההיסטורית של הנוודים
102	הרדר: מלחמת השמים בחמים
105	סיכום: רצח עם תנ"כי כבעיה מודרנית

פרק רביעי:

- 108 מבול תנ"כי בפרנסוס הגרמני: "שירת העברים" וספרות הסער והפרץ
110 התאוריה הברוקית של המקור העברי
113 "נערה כפרית אך נאוה" – השפה העברית כאידאל פואטי
118 Siona-Sulamith: קלופשטוק כמשורר הבראיסט
124 עמי שירה: עברים, קלטים וגרמאנים
130 מדרמות תנ"כיות לדרמות לאומיות
סיכום: האם יהודה היא מולדת הטוטונים? התנ"ך והזהות
134 התרבותית הגרמנית

פרק חמישי:

- 137 המזמורים הלאומיים של העברים: התנ"ך כמיתוס פוליטי
139 הבראיזם פוליטי בגרמניה מאז הרפורמציה
142 הקריאה הפוליטית בספר תהלים בתקופת מלחמת שבע השנים
143 הרדר ו"השירה הלאומית העברית"
147 ריטואלים, מזמורים וכינונו של ציבור לאומי
150 רפובליקניזם הבראיסטי: מדינת העברים כמודל פוליטי
152 האל הלאומי והאומה העברית
156 סיכום: מהברית הישנה למיתוס הלאומי של העברים

פרק שישי:

- מורשת הרדר: אוהדי העברים ומתנגדיהם במפנה המאות השמונה-עשרה
159 והתשע-עשרה
161 גתה, קאנט וההתנכרות לברית הישנה
166 "חובבי השירה העברית" – מתרגמים וקוראים במפנה המאה
"המשוררים הפטריוטיים של העברים" – הנביאים והמאבק על
167 הרלוונטיות של התנ"ך
171 מיתולוגיה עברית כפרויקט תרבותי-פדגוגי – שרר ובני חוגו
178 מהיסטוריה למיתולוגיה: המהפכה הפרשנית של דה וטה
181 סיכום: הפוליטיזציה של ההבראיזם הגרמני

פרק שביעי:

- 185 גורלו של עם התנ"ך: ההבראיזם הגרמני בין נוצרים ליהודים
187 הבראיזם וחזון "שיבת היהודים"

192	ההשכלה המוקדמת והשירה הלאומית העברית "האדון החכם הרדר": ההבראיזם הגרמני וראשית הספרות העברית החדשה
195	סיכום: מביקורת המקרא לאנטישמיות
198	אחרית דבר:
201	העם העברי ונפתולי הפרטיקולריות
205	ביבליוגרפיה
205	ארכיונים
205	כתבי עת
206	מקורות ראשוניים מודפסים
218	מקורות משניים
246	מפתח כללי

פתח דבר

"כל הכבוד לברית הישנה! בה אני מוצא אנשים דגולים, נוף גבורה ומשהו שכמעט אין למוצאו עלי אדמות: זה התום היחיד במינו של לבבות עזים; יתר על כן: אני מוצא בו עם" (פרידריך ניטשה, לגניאלוגיה של המוסר).

'החיפוש אחר העם העברי': תנ"ך ונאורות בגרמניה' עוסק בחיפוש אחר עם ישראל התנ"כי בעידן הנאורות, ובמשמעויות שהוענקו להיסטוריה העברית הקדומה בתרבות הגרמנית הנוצרית של תקופה זו. דימויו של עם ישראל המקראי, כפי שהוא מוכר לנו כיום, התעצב בגרמניה במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה. בתקופה זו הפכו האוניברסיטאות הגרמניות למוקד המרכזי של חקר המקרא באירופה. תאולוגים ומלומדים גרמנים בני התקופה פרסמו עשרות רבות של מחקרים על "הברית הישנה", שדנו באופן היסטורי ואתנוגרפי בעם העברי הקדום. הפרשנות האלגורית שהייתה מקובלת עד תקופה זו הוחלפה בקריאת הטקסט התנ"כי כתעודה היסטורית, המתארת הווייה מרוחקת ואקזוטית. המרכיב החדש שנוסף לדיון על התנ"ך במסגרת המחקר הגרמני של הנאורות הוא דיון פוליטי בעם העברי, על שורשיו האתניים ומאפייניו התרבותיים. חוקר המקרא יוהן דוד מיכאליס ותלמידיו תיארו את התהוותה של המדינה העברית ואת הדינמיקה ההיסטורית של התפתחותה תוך שימת לב ליחסים בין המשטר, החברה והמנהגים.

הספר מציג את אופן השימוש בעם ישראל הקדום כמודל ללאומיות הגרמנית בשלביה המוקדמים. משוררים, הוגים ומלומדים גרמנים אימצו את המודל העברי כמופת פואטי, תרבותי ופוליטי. הספרות הנרחבת שנכתבה בגרמנית על נושאים תנ"כיים הייתה ניסיון להציב את העברים כ"קדמונים אלטרנטיביים", חלופה למודל היווני שזוהה עם הספרות וההגות הצרפתית.

בלאומיות הנוצרית הגרמנית שרר מתח בין שתי מגמות מנוגדות: האחת ששאפה לטיהור התרבות הגרמנית והנוצרית מהשפעתו של התנ"ך, והאחרת שביקשה לשוב אל הברית הישנה ולשאוב לגיטימציה לקיום נוצרי-לאומי מרעיון הבחירה התנ"כי דווקא. יוהן גוטפריד הרדר וחלוצים אחרים של המחשבה הלאומית בגרמניה היו אנשי דת, וביקשו לעגן את השיח הפטריוטי הפרטיקולריסטי בעולם המושגים הנוצרי. הברית הישנה, שבמרכזה סיפורו של עם, סיפקה להם רעיונות ונרטיבים שאינם מצויים בברית

פתח דבר

החדשה. הכותבים הגרמנים מצאו בתנ"ך יסודות אחדים שנתנו מענה לערכים האוניברסליסטיים של הנאורות הצרפתית. לפי תפיסתם, האומה העברית משמשת דוגמה למסגרת שייכות שבה הדת והפוליטיקה אינן נפרדות זו מזו אלא שלובות באופן מהותי. הספר מתאר תהליכים אלה ובוחר את השפעותיהם לדורות הבאים.

לתנ"ך ולדמויותיו יש נוכחות חיה בחיים בישראל – חיה עד כדי כך שלעתים אין להימלט ממנה. אירועים, בריתות ומלחמות שהועלו על הכתב לפני אלפי שנים עדיין קובעים את גורלנו ומעצבים את גבולות עולמנו. מעשים שאירעו במעמקי העבר משתקפים ומהדהדים בהתרחשויות העכשוויות ביותר. אך גם מי שנולד וגדל בארץ התנ"ך צריך לעתים להרחיק עד האוניברסיטאות הגרמניות של המאה השמונה־עשרה כדי להבין את הדרך שבה מופיע לעינינו העבר התנ"כי.

כבן לחוקר טבע חובב תנ"ך, עולם החי והצומח המקראי מילא תפקיד מוחשי בחינוכי. אבי נשא אתו לכל מקום ספר תנ"ך, ובו סימן פסוקים העוסקים בצבאים, בנמרים, בעצי שיטה ובחיות וצמחים אחרים. במיוחד אהב פסוק מסתורי בבראשית ל"ו, שבו מוזכר אדם בשם ענה בן צבעון, "הוא ענה אשר מצא את הימים במדבר פרעתו את החמרים לצבעון אביו". מי הם הימים שמצא ענה במדבר? אבי ביקש כל חייו למצוא את הימים. הכרת הטבע של ארצות המקרא הייתה הדרך שבה פירש פסוקים תנ"כיים סתומים. רק בזמן לימודי באוניברסיטה נודע לי שדרך זו של פרשנות – הניסיון להבין את פשרם של פסוקי התנ"ך על ידי תצפית בעולם הטבע של "המזרח" ובמנהגים של תושביו – פיתחו פרשני מקרא פרוטסטנטים בעת החדשה המוקדמת, בעיקר בגרמניה. אני מודה להוריי על שנטעו בי סקרנות ועניין בטקסטים ובמיתוסים קדומים, ובכלל בתרבויות אחרות ובתקופות נשכחות.

תודה למורתי שולמית וולקוב, שתמכה בי ובעבודתי לאורך כל הדרך מאז היה הדוקטורט רעיון גולמי.

כתיבת עבודת הדוקטורט שספר זה מבוסס עליה התאפשרה בזכות מלגת נתן רוטנשטרייך לדוקטורנטים מצטיינים במדעי הרוח של המועצה להשכלה גבוהה. אני אסיר תודה על מלגה זו, שאפשרה לי להקדיש את זמני למחקר. כמו כן אני מודה ל־Lichtenberg-Kolleg, המכון ללימודים מתקדמים של אוניברסיטת גטינגן, שהמין אותי לשמש בו חוקר אורח ואפשר לי להיעזר בספריית האוניברסיטה העשירה ובארכיון מיכאליס.

עיבודו של הדוקטורט לספר התאפשר בזכות מלגת פוסט־דוקטורט של מרכז מינרבה ע"ש פרנץ רוזנצוויג לחקר הספרות ותולדות התרבות היהודית־גרמנית באוניברסיטה העברית, מלגת פוסט־דוקטורט של קרן מינרבה, ומלגה של המרכז לחקר המרת דת ומפגשים בין־דתיים באוניברסיטת בן גוריון.

פתח דבר

תודה לצוות מכון ליאו בק שאפשר את פרסום הספר וטיפול בו במסירות לאורך התהליך, וכן לצוות מרכז זלמן שזר בירושלים. תודה גם למרכז מינרבה ע"ש פרנץ רוזנצוויג לחקר הספרות ותולדות התרבות היהודית-גרמנית באוניברסיטה העברית שתמך בהוצאתו לאור של הספר.

תודה גם למורי בחוג להיסטוריה ובהוגים אחרים באוניברסיטה, שמהם למדתי את מלאכת כתיבת ההיסטוריה. יוסי מאל, בילי מלמן, אמנון רוזקרוצקין, שמואל פיינר, אבי ליפשיץ, אביהו זכאי, יוני אלשך, יותם פלדמן, שי לביא, אבנר בן עמוס, שרון גורדון, חנן חריף, איריס אידלסון-שיין, דומיניק הוניגר, חנה פולין-גלאי וישי מישורי קראו חלקים מן העבודה בשלבים שונים והשיאו עצות יקרות ערך.

תודה למרטין קסלר, לריינהרד קראץ ולתומס קאופמן שאירחו אותי במחלקה לתאולוגיה באוניברסיטת גטינגן, וכן למרקוס ויטה שאירח אותי בפקולטה לתאולוגיה באוניברסיטת הומבולדט.

יאן אסמן מאוניברסיטת קונסטנץ, כריסטוף בולטמן מאוניברסיטת מרטין לותר בארפורט, דניאל ויינר מ-ZfL בברלין וגינטר ארנולד עורך כתבי הרדר סייעו לי בעצותיהם וברעיונותיהם, ואני מודה להם.

תודה לבן זוגי יאיר אור שצלל עמי יחד לעולם המיכאליסיאנה.